

О. Колич

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
здобувач, ст. викл. кафедри теорії та філософії права

АНАЛІЗ ОКРЕМИХ НАПРЯМІВ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

© Колич О., 2016

Проаналізовано наукові праці богословського, філософсько-правового та політологічного характеру, із яких отримуємо відомості про філософсько-правові ідеї в українській полемічній літературі, яка виникла після прийняття Берестейської унії 1596 р.

Ключові слова: полемічна література, Берестейська унія, філософсько-правові концепти.

О. Колич

АНАЛИЗ ОТДЕЛЬНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫХ ИДЕЙ В УКРАИНСКОЙ ПОЛЕМИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Проанализированы научные труды богословского, философско-правового и политологического характера, из которых получаем сведения о философско-правовых идеях в украинской полемической литературе, возникшей после принятия Брестской унии 1596 г.

Ключевые слова: полемическая литература, Брестская уния, философско-правовые концепты.

O. Kolych

THE ANALYSIS OF THE INDIVIDUAL AREAS OF THE PHILOSOPHICAL AND LEGAL IDEAS RESEARCH IN UKRAINIAN POLEMICAL LITERATURE

This article analyzes the research work of theological, philosophical, legal and political science nature, from which we get information about philosophical and legal ideas in Ukrainian polemical literature, which appeared after the adoption of the Brest Union in 1596.

Key words: polemical literature, the Brest Union, philosophical and legal concepts.

Постановка проблеми. Українську полемічну течію досліджували у великій кількості наукових праць. Проте комплексного філософсько-правового дослідження полемічної літератури так і не здійснено. Тому аналіз філософсько-правових концептів у полемічних творах можливо виконувати на основі аналізу першоджерел, а також наукових праць різних спрямувань.

Дослідження філософсько-правових ідей у цей період набуває особливої актуальності, оскільки тогочасні концепції були складовими елементами тієї ідеології, яка підвела український народ до національно-визвольної боротьби та утворення власної держави із демократичними началами. Полемічна література – це не лише гарячі памфлети представників двох антагоністичних таборів, це ціла епоха в українській культурі, науці, релігії та філософії права. У цей постфеодальний період українські полемісти висловили низку воістину прогресивних ідей, про які ще донедавна ніхто не наважувався говорити. Зокрема, це питання правової антропології та звеличення людини, розуміння її як кінцевої мети правотворчості та державотворчості; обґрунтування низки природних прав, забезпечення яких було повністю відсутнім; ідеї бажаного (а не нав'язаного зовнішніми узурпаторами) правителя, державного устрою, а також нехай іще приховані (не забуваймо про те, що у цей час Україна була повністю під іноземною експансією) ідеї власної держави.

У статті проаналізовано богословські, філософсько-правові та політологічні дослідження, на основі яких можна синтезувати висновки про філософсько-правові погляди українських полемістів.

Аналіз дослідження проблеми. Відомості стосовно філософсько-правових ідей у полемічній літературі отримуємо із праць О. Бандури, А. Бойко, С. Бублика, В. Гіжевського, О. Данильяна, О. Дзьобаня, Г. Демиденка, С. Єфремова, В. Завитневича, М. Занічковського, О. Зінченко, В. Іванишина, В. Іванова, П. Карашевича, О. Лазаренка, І. Майданюка, С. Максимова, О. Мироненка, М. Моліса, І. Огієнка, М. Патей-Братасюк, О. Петришина, Л. Окіншевич, А. Осауленка, О. Осауленка, І. Ситара, С. Сливки, С. Соловійова, І. Терлюка, Г. Флоровського, І. Франка та ін.

Мета статті. Проаналізувати богословські, політологічні та філософсько-правові праці, у яких містяться відомості про філософсько-правові ідеї у творах українських полемістів.

Виклад основного матеріалу. Оскільки полемічна течія пов'язана, передусім, із церковною та богословською проблематикою, то полемічні твори вивчили у своїх працях дослідники богослів'я.

Привертають увагу праці професора Київської духовної академії Володимира Завитневича, який досліджував історію Православ'я. Зокрема, у цьому дослідженні доцільно звернутися до дисертації В. Завитневича “Палінодія Захарія Копистенського та її місце в історії західноруської полеміки XVI–XVII століть” 1883 року [3]. Це ґрунтовне дослідження твору українського полеміста та його місця і значення для полемічного напрямку. З. Копистенський був не просто прихильником православ'я, але й одним із найосвіченіших людей своєї епохи. Полеміст виступав за відокремлення церкви від держави та за її внутрішню свободу. Праця В. Завитневича була новаторською для того часу. Науковець виступав проти використання Церкви та духовенства у політичних цілях. Як зазначає Алла Бойко, симпатії В. Завитневича до українського національного руху безсумнівні [9; 1].

Відомий російський богослов, протоієрей Георгій Флоровський у праці “Пути русского богословия” [10] дає доволі критичну оцінку як самій унії, так і діяльності П. Могили. Саму унію він розглядає як розкол Церкви, і як явище культурно-політичне, а не релігійне. Постать П. Могили автор розглядає як двозначну, пафосну та охочу до влади, неодноразово підкреслюючи проєвропейські настрої діяча, який, на думку автора, був не то щирим захисником православ'я, не то майстерним погоджувачем. Підкреслено, що архімандритом П. Могила став у дуже молоді роки, і, мабуть, саме заради цього вступив у Лавру. Загалом, для праці характерні відверті проросійські та антиуніатські тенденції, а аналіз полемічних творів зводиться до виявлення політичних позицій українських діячів XVI–XVII ст., тоді як філософському чи богословському змісту полемічних трактатів уваги практично не приділено, як і творам уніатського табору. На нашу думку, в цій праці оцінка Берестейської унії надана виключно із проросійських позицій єднання із “братнім” народом, а інтереси українського народу протягом полемічної боротьби та внесок полемістів в українську культуру фактично не розглядаються. Позиція автора ґрунтується, здебільшого, на критиці українських діячів, які хоч якось виражали інтерес до західної культури.

Серед богословських праць необхідно також згадати “Очерк истории православной Церкви на Волини” П. Карашевича [5], у якій містяться відомості про діяльність князя К. Острозького на захист православ'я, його діяльність проти запровадження унії, про перехід у католицизм деяких представників роду Острозьких, а також про Острог як центр Волинської православної єпархії.

Високо оцінює значення Острозької академії Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) в історично-богословській праці “Життєписи великих українців” [8], а також надає оцінку полемічній та культурній діяльності деяких полемістів. Основне історичне значення Острозької академії автор вбачає у тому, що вона “сильно підвищила освіту і українського духовенства, і української інтелігенції взагалі” [8, с. 608]. Твердження автора про те, що “Острозька академія набула собі правдиво велике значення в історії української освіти й культури та в історії Української церкви” [8, с. 609] нині є практично загально визнаним.

Праця М. Молиса “1000-ліття Православ'я на Волині” [7] надає інформацію про князів Острозьких як захисників православ'я, про єпископів Острозьких, Острозьку академію та їх значення у релігійному та суспільному житті.

Загалом, полярність поглядів щодо унії особливо чітко простежується під час аналізу богословської літератури. Дослідників часто цікавила не стільки історична проблематика, скільки політичні цілі унії, і простежується тенденція до підкреслення у працях російських вчених політичних мотивів унійних процесів та трактування унії як розбрату, тоді як польські науковці підкреслювали теологічні аспекти та бажання Риму об'єднати Церкву. Тому, оцінюючи Берестейську унію, дослідники часто нехтували науковим об'єктивізмом та неупередженістю. У будь-якому випадку, більшість наукових досліджень забарвлені прихильністю авторів до певного аспекту полемічних змагань, а інколи – просто до конкретних державницьких орієнтацій. Отже, характер і зміст праць залежить від конфесійної приналежності та симпатій дослідника, і відповідно до цих факторів із великого масиву полемічної літератури та об'ємної історіографії Берестейської унії вибирали ті джерела, які могли підтвердити позицію автора. Звичайно, деякі дослідники (особливо науковці, які працюють уже в незалежній Україні), намагаються дати об'єктивну оцінку полемічному процесу, критично аналізуючи позиції обох сторін. На нашу думку, некоректним є дослідження Берестейської унії та полемічного письменства суто як політичного явища із релігійним підґрунтям, адже вони дали поштовх для культурного, соціального, наукового та духовного прогресу в Україні. Аналіз історичних фактів та літературних джерел дає змогу навести аргументи на користь обох сторін та обґрунтувати позиції обох антагоністичних таборів, що, власне, необхідно здійснювати з метою об'єктивізації наукових досліджень.

Як уже зазначалося, єдиного комплексного філософсько-правового дослідження полемічної літератури поки що не здійснено. Із юридичних праць фрагментарну інформацію про філософсько-правові ідеї полемістів отримуємо із комплексних історичних державно-правових та філософсько-правових досліджень. У своїх працях із історії держави і права та історії вчень про державу і право про філософсько-правові концепти українських діячів XVI–XVII ст. писали В. Гіжевський, Г. Демиденко, О. Зінченко, В. Іванов, О. Мироненко, О. Петришин, А. Осауленко, О. Осауленко, В. Соловйова, І. Терлюк. Більше інформації отримуємо із філософсько-правових досліджень О. Бандури, С. Бублика, О. Данильяна, О. Дзьобаня, М. Занічковського, І. Майданюка, С. Максимова, Л. Окіншевич, М. Патеї-Братасюк, І. Ситара, С. Сливки.

До останньої групи джерел, у яких досліджується полемічна література, зарахуємо політологічні праці тобто ті, які за спрямуванням є соціально-гуманітарними дослідженнями про політику та її роль у житті суспільства, які визначають характер та функції держави, та загалом стосуються відносин політики із особою та суспільством.

Проблематику Берестейської унії досліджував видатний український письменник, поет, вчений, публіцист, громадський та політичний діяч Іван Франко. Берестейську унію розглянуто у низці праць дослідника. Зокрема, це праця “Дві унії. Образок з історії Русі при кінці XVI віку” [11], спеціальні статті, розділи у монографіях, згадки у літературних та історичних працях. І. Франко вважав, що необхідно критично переосмислити, ґрунтовно і науково дослідити історію Берестейської унії. Адже російські історики, противники унії “вибирають із тогочасних записів та

документів переважно те, що говорить на некористь унії та її ініціаторів” [14, с. 195], тоді як праці польських істориків часто характеризуються певним упередженням на користь Риму і не на користь православ’я [14, с.195]. На нашу думку, важко заперечити критичність позицій І. Франка (хоча деякі франкознавці акцентують на націоналістичних поглядах автора, а публіцистиці письменника критики часто надають доволі протилежні оцінки) та його заслуги для неупередженого та об’єктивного дослідження історії Берестейської унії, її мотивів, а також полемічних творів. Мислитель робив зауваження деяким авторам за відступлення від наукової об’єктивності під час дослідження проблематики унії та вносив корективи у випадку однобічності їхніх висновків. І. Франко вказував також на доволі суб’єктивні позиції самих полемістів, які у своїх трактатах підкреслювали позитивні аспекти сторони, яка їм імпонувала, акцентуючи на недоліках опонента, замовчуючи негативи своєї сторони та позитиви конкурентів.

Аналіз праць І. Франка дає підстави зробити висновок, що діяч все-таки ставився до ідеї унії у тому форматі, якого вона набула у 1596 р., критично. Він вказував на нерівноправність католицької та православної конфесій, адже за однією із них стояла міць державних структур: “Ідея унії, єдності всієї католицької церкви, єдності того, що ніколи не було єдністю і що історичний розвій чим далі, тим дужче розводив у різні боки і на різні парості, – отся ідея, виплекана на ґрунті римського імпералізму, була і є досі одною з найфатальніших ілюзій людського духу...” [13, с. 208]. Критичне ставлення І. Франка пояснювалося також відсутністю рівноправ’я та компромісів на умовах унії, а також переважно політичними, а не християнськими мотивами унії.

Не упустив І. Франко і позитивів Берестейської унії, оскільки православна частина населення перейняла багато корисного для організації шкіл, для мистецтва і культури. “Унія, сама по собі безсильна, поборювана православними, погорджувана католиками, стається на полі пісні церковної нейтральним ґрунтом, на котрім бодай на якийсь час дружно подають собі руки різні віросповідання, різні обряди, різні народності” [12, с. 142].

На нашу думку, незважаючи на більшу прихильність мислителя до православної сторони і меншу зосередженість на уніатській літературі, важко переоцінити внесок діяча у дослідження полемічної літератури загалом, та філософсько-правові ідеї у ній, зокрема.

У контексті нашого дослідження, та й узагалі у контексті дослідження історії Церкви, велику зацікавленість викликає праця В. Іванишина “Українська Церква і процес національного відродження” [4]. Автор зазначає, що сучасник, звернувшись до історії Української Церкви, прочитає один із типових варіантів характеристик, які надавали радянські історики, приблизно такого змісту: “Уніатська церква, греко-католицька церква – християнська церква, яка утворилася в 16–17 ст. в результаті Брестської унії 1596 р. Визнавала зверхність папи римського. Була знярядям політичного і національного гноблення українського та білоруського народів ...” [4, с. 6]. Такий підхід автор вважає сумішшю правди, напівправди та брехні, для підтвердження своїх позицій здійснюючи короткий екскурс в історію церкви та поділ її на православ’я та католицизм. Так, після розпаду Римської імперії християни становили помітну суспільну силу, змусили визнати себе та своїх ієрархів, і згодом християнство стало релігією, яка домінувала, сильнішою за світську владу наддержавною силою. Становище християнської общини у Візантії після розпаду Римської імперії було набагато складнішим. Офіційне визнання ця община отримала від візантійських кесарів, втративши частину самостійності. Так на основі єдиного віровчення та однакових догматів виникли два центри християнства [4, с. 7–8]. Коли князь Володимир хрестив Русь у 988 р., перед ним не стояло питання вибору між православ’ям та католицизмом, оскільки їх ще не було. Тому князь вибрав церкву, яка мала навички служіння державній владі, а не зобов’язує його визнати політичну залежність від церковного ієрарха. У 1054 р. був скликаний Собор, на якому відбувся розкол християнської Церкви на католицьку та православну і який зруйнував єдність вселенської Церкви. “Ми навіть не можемо похвалитися тим, що в цьому протиставленні Русь свідомо взяла сторону Візантії – її ніхто й не питав, бо руське православ’я не мало свого патріархату, а митрополита Київського і всієї Русі призначав патріарх константинопольський” [4, с. 11]. Так автор демонструє роль позарелігійних та політичних факторів у розвитку та функціонуванні церкви.

Кревська унія 1385 р., Городельська унія 1413 р. та Люблінська унія 1569 р. привели до значного зміцнення Польської держави та утворення Речі Посполитої. Становище українського населення погіршувалося, частина українців полонізувалася, було завдано удару і з боку Москви: у 1589 р. московська митрополія стає патріархатом із обмеженою юрисдикцією, тобто лише на території Російської держави. Трагічна українська ситуація кінця XVI ст. поставила наше православне духовенство перед вибором: продовжувати нерівну і безнадійну боротьбу, знаючи, що це загрожує невдовзі загибеллю духовенства і неминучим окатоличенням; “латинізуватися”, тобто прийняти римо-католицьку конфесію, що спричинить кривавий розкол; піти на унію з Римом, щоб зберегти обряд і національну самобутність. Інакше кажучи: рятувати конфесію, жертвуючи національною самобутністю народу, чи рятувати його національну самобутність, жертвуючи конфесією? [4, с. 16]. На нашу думку, автор чітко підійшов до визначення першопричин полемічного протистояння. У праці В. Іванишин розвінчує усталені у радянські часи міфи про унію, аналізуючи її позитивні та негативні аспекти. Загалом, ми погоджуємося із патріотичною позицією автора-націоналіста, що не підтримує ані польської, ані російської експансіоністської політики.

В “Історії українського письменства” С. Єфремов зазначає, що “польський вплив ... на українському ґрунті зближається з місцевими потребами і робиться потроху тією зброєю, що служила вже обороні своєї національної індивідуальності” [2, с. 72]. Зокрема, у полемічну добу активно засновували друкарні, братства і школи. Автор звертає увагу на розвиток друкарства в Україні у XVI–XVII ст.: “Тоді це була справді не комерційна, а величезної ваги культурна справа” [2, с. 74]. Важко не погодитися із цим твердженням С. Єфремова. Розвиток книгодрукування не лише відповідав запитам епохи, він став вагомою рушійною силою наукового, культурного та політичного прогресу та міцним наріжним каменем в обороні національної ідентичності українців. Саме завдяки виданню друкованих книг до нас дійшли неоціненні культурні надбання наших предків, які стали джерелом подальших наукових досліджень та розробок, які заклали підвалини розвитку низки наук в Україні, – і філософія права не є винятком. У радянський період полемічне письменство здебільшого досліджували, викладаючи історичні факти із ракурсу демонстрації бажання полемістів до єднання із “братським” російським народом. Тому деякі праці були пропагандистськими та заангажованими. Важко сказати, чи мали б ми змогу віднайти об’єктивну істину стосовно позиції українських полемістів без активного розвитку книгодрукування ще у до-полемічний період. Отже, розповсюдження друкованого слова має не лише культурне чи просвітне значення, а й стало носієм історичної правди, інструментом донесення історичних фактів та збереження національної історичної пам’яті та самобутності.

Викликає зацікавлення дисертація О. Лазаренко “Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII столітті (на матеріалі творів Лазаря Барановича)” [6]. Хоча основний зміст роботи стосується філологічних особливостей творчості Л. Барановича та використання польської мови на території України у XVII ст., із цієї праці отримуємо відомості про політичну ситуацію, яка зумовлювала мовний плюралізм у полемічний період; причини, через які використовували польську мову українські полемісти та частина українського населення, відомості про історію поширення польської мови та мовну ситуацію в Україні у XVII ст. загалом. Досліджуючи філософсько-правові концепції у полемічній літературі, неможливо відкинути дослідження мовної проблематики, оскільки мова виступає атрибутом нації та державності, а відтак – є невід’ємною складовою культури народу та тим носієм, через який до широких мас доходить весь спектр інформації: від побутових потреб до запитів та здобутків науки та культури, зокрема філософсько-правових ідей, які є результатом, здобутком наукового та культурного прогресу.

Висновки. Отже, полемічні трактати відіграли неоціненну роль у процесі пробудження української нації у XVI–XVII ст. Оскільки велика частина українського населення була неписьменною, а книгодрукування ще не стало масовим явищем, полемічні твори, з якими мав змогу ознайомитися народ чи нехай навіть окремі його представники, були справді революційним засобом боротьби, який відкривав для народу обриси бажаного ідеального суспільства. Філософсько-правові ідеї полемістів ґрунтувалися на положеннях природного та канонічного права,

а тому були надзвичайно близькі простим людям, чії права постійно порушувалися загарбницькою політикою. Значною мірою ці ідеали знайшли відображення у Конституції Пилипа Орлика 1710 р., першій демократичній Конституції у світі. Конституція так і не набула чинності, оскільки її написано у вигнанні, проте вона наочно демонструє, який довгий шлях пройшов український народ від написання першої декларативної демократичної Конституції 1710 р. до реально чинної демократичної Конституції 1996 р. Та, на жаль, ще не всі її положення втілюються на належному рівні, багато механізмів реалізації потребують істотного вдосконалення та навіть реформування. Проте Україна уже 20 років після ухвалення Конституції прямує шляхом утвердження демократичних засад та принципів. Тому для побудови успішної правової Української держави необхідно всебічно дослідити історію філософсько-правових ідей, які дають відповідь на запитання про те, яка модель права та правової системи бажана та має діяти в українському суспільстві, до чого український народ прагнув протягом віків і з якими аспектами він ніколи не погодиться. У контексті вищезазначеного дослідження філософсько-правових концепцій в українській полемічній літературі потребує подальшого глибокого вивчення і може стати дуже корисною для розвитку української державності, науки та культури.

1. Бойко А. Тіні забутих предків: публіцистика Володимира Завитневича / Алла Бойко // *Світло християнства*. – Вип. 14, 2013. – С. 11–18. 2. Єфремов С. *Історія українського письменства* / С. Єфремов; за ред. М. К. Наєнка. – К., 1995. – 538 с. 3. Завитневич В. 3. Палинодія Захарію Копыстенскаго и ея место въ исторіи западнорусской полемики XVI и XVII вв. / В. З. Завитневич. – Варшава, 1883. – 346 с. 4. Іванишин В. *Українська церква і процес національного відродження* / Василь Іванишин. – Дрогобич : Відродження, 1990. – 57 с. 5. Карашевич П. *Очерк истории православной Церкви на Волыни* / П. Карашевич. – СПб., 1855. – 156 с. 6. Лазаренко О. М. *Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII столітті (на матеріалі творів Лазаря Барановича): [Текст]: дис... канд. філол. наук: 10.02.03* / Лазаренко Олеся Миколаївна: НАН України. – К., 2005. – 214 с. 7. Моліс М. *1000-ліття Православ'я на Волині* / М. Моліс. – Дубно, 1992. – 150 с. 8. Огієнко І. *Життєписи великих українців [Текст]* / І. Огієнко; упоряд., авт. іст.-біограф. нарису, прим. М. Тимошик. – К. : Либідь, 1999. – 669 с. 9. Речь В. З. Завитневича // *Из воспоминаний о В. Б. Антоновиче как археологе. Памяти члена-учредителя Исторического общества Нестора-летописца В. Б. Антоновича*. – С. 38–43. 10. Флоровский Г. В. *Пути русского богословия: репринт. изд.* // Г. В. Флоровский. – Вильнюс : Православное епарх. управление, 1991. – 601 с. 11. Франко І. *Дві унії. Образок з історії Русі при кінці XVI віку* / Іван Франко. – Нью Йорк : Українська Православна Акція, 1966. – 16 с. 12. Франко І. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах* / Іван Франко; ред. колегія: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. ; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1976–1986. Том 39 : *Літературно-критичні праці (1911–1914)* / ред. тому В. І. Кречотень; упоряд. та коментарі В. П. Колосової, В. І. Кречотня, Г. І. Павленко. – К. : Наукова думка, 1983. – 703 с. 13. Франко І. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах* / Іван Франко; ред. колегія: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. ; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1976–1986. Том 40 : *Літературно-критичні праці* / редактор тому О. В. Мишанич; упорядкування та коментарі В. П. Колосової, В. І. Кречотня, О. В. Мишанича, М. М. Сулими. – К. : Наукова думка, 1983. – 559 с. 14. Франко І. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах* / Іван Франко; ред. колегія: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. ; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1976–1986. Т. 46. Кн. 2 : *Історичні праці (1891–1897)* / ред. тому Я. Д. Ісаєвич, В. Г. Сарбей; упоряд. та коментарі В. О. Гавриленка та ін. – К. : Наукова думка, 1986. – 438 с.

REFERENCES

1. Bojko A. *Tini zabutyh predkiv: publicystyka Volodymyra Zavytnevycha [Shadows of Forgotten Ancestors: Vladimir Zavytnevych's journalism]* / Alla Bojko // *Svitlo hrystyjanstva*. Vyp.14, 2013. pp. 11–18. 2. Jefremov S. *Istorija ukrai'ns'kogo pys'menstva [History of Ukrainian writing]* / S. Jefremov.

Za red. M.K. Najenka. Kyi'v, 1995. 538 p. 3. Zavytnevych V. Z. Palynodija Zaharij Kopystenskago y eja mesto v ystoriy zapadnorusskoj polemyky XVI y XVII vv. [Zechariah Kopystensky's Palindodia and its place at the history of western polemic of XVI and XVII century] / V. Z. Zavytnevych. Varshava, 1883. 346 p. 4. Ivanyshyn V. Ukrai'ns'ka cerkva i proces nacional'nogo vidrozhennja [Ukrainian church and the process of national revival] / Vasyl' Ivanyshyn. Drogobych : "Vidrozhennja", 1990. 57 p. 5. Karashevych P. Ocherk ystorry pravoslavnoj Cerkvy na Volyni [Essay on the history of the Orthodox Church in Volyn] / P. Karashevych. S.Pb., 1855. 156 p. 6. Lazarenko O. M. Osoblyvosti funkcionuvannja pol's'koi' movy v Ukrai'ni u XVII stolitti (na materialy tvoriv Lazarja Baranovycha) [Features of functioning of Polish in Ukraine in the XVII century (based on the works of Lazarus Baranovichi)] : [Tekst]: dys... kand. filol. nauk: 10.02.03 / Lazarenko Olesja Mykolai'vna: NAN Ukrai'ny. K., 2005. 214 p. 7. Molis M. 1000-littja Pravoslav'ja na Volyni [1000 years of orthodoxy in Volyn] / M. Molis. Dubno, 1992. 150 p. 8. Ogijenko I. Zhyttjepysy velykyh ukrai'nciv [Lives of great Ukrainian] [Tekst] / I. Ogijenko. Uporjad., avt. ist.-biograf. narysu, prym. M. Tymoshyk. K. : Lybid', 1999. 669 p. 9. Rech' V. Z. Zavytnevycha [V. Z. Zavytnevych's speak] // Yz vospomynanyj o V. B. Antonovyche, kak arheologe. Pamjaty chlena-uchredytelja Ystorycheskogo obshhestva Nestora-letopysca V. B. Antonovycha. pp. 38-43. 10. Florovskij G. V. Puty russkogo bogoslovja [Ways of Russian Theology] / G.V. Florovskij. Reprint. yzd. Vyl'njus : Pravoslavnoeparh. upravlenye, 1991. 601 p. 10. Franko I. Dvi unii'. Obrazok z istorii' Rusi pry kinci XVI viku [Two union. Scapular on the history of Russia at the end of XVI century] / Ivan Franko. N'ju Jork : Ukrai'ns'ka Pravoslavna Akcija, 1966. 16 p. 11. Franko I. Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomah [Collected works in fifty volumes] / Ivan Franko; Redakcijna kolegija: Je. P. Kyryljuk (golova) ta in. ; Akademija nauk Ukrai'ns'koi' RSR, Instytut literatury im. T. G. Shevchenka. K.: Naukova dumka, 1976–1986. Tom 39 : Literaturno-krytychni praci (1911–1914) / Redaktor tomu V. I. Krekoten'; Uporjadkuvannja ta komentari V. P. Kolosovoi', V. I. Krekotnja, G. I. Pavlenko. K. : Naukova dumka, 1983. 703 p. 12. Franko I. Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomah [Collected works in fifty volumes] / Ivan Franko; Redakcijna kolegija: Je. P. Kyryljuk (golova) ta in. ; Akademija nauk Ukrai'ns'koi' RSR, Instytut literatury im. T. G. Shevchenka. K.: Naukova dumka, 1976–1986. Tom 40 : Literaturno-krytychni praci / Redaktor tomu O. V. Myshanych; Uporjadkuvannja ta komentari V. P. Kolosovoi', V. I. Krekotnja, O. V. Myshanycha, M. M. Sulymy. K. : Naukova dumka, 1983. 559 p. 13. Franko I. Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomah [Collected works in fifty volumes] / Ivan Franko; Redakcijna kolegija: Je. P. Kyryljuk (golova) ta in. ; Akademija nauk Ukrai'ns'koi' RSR, Instytut literatury im. T. G. Shevchenka. K.: Naukova dumka, 1976–1986. Tom 46. Kn. 2 : Istorychni praci (1891–1897) / Redaktory tomu Ja. D. Isajevych, V. G. Sarbej; Uporjadkuvannja ta komentari V. O. Gavrylenka ta in. K. : Naukova dumka, 1986. 438 s.